

Григорій АРКУШИН

ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ ВІДПРИСЛІВНИКОВІ
ПРИКМЕТНИКИ З ФОРМАНТОМ -ІШН-ІЙ

Продуктивним в українській мові є творення прислівників від прикметникових основ, інакше з утворенням відприслівникових прикметників - «цей дериваційний різновид прикметників, характерною ознакою яких є вираження ознаки за відношенням до місця або часу, становить обмежену з кількісного погляду групу похідних» [2, 177]. Серед них виділяються деривати з формантом -ішн-ій: *вранішній, торішній, тодішній* та ін.

Мовознавці по-різному кваліфікують цей формант. Коротко викладемо їхні погляди:

1) Н.Клименко, О.Пазяк і Г.Кисіль вважають, що в таких прикметниках суфікс -н- та інтерфікс -ш- [6, 26; 10, 114]; по суті О.Синявський тої ж думки: «...при прислівникових пнях часто з ш перед -ній» [11, 34];

2) на думку А.Грищенка, тут слід виділяти словотворчий суфікс -н' - (< *-ьнь < -інію), а -шн' - є його позиційним варіантом [2, 177];

3) у «Словнику афіксальних морфем української мови» у слові *нікудишній* виділено «суфіксальну одиницю -ш-» [7, 410], а в слові *вранішній* -іш- [7, 233];

4) окремим суфіксом -шн- у таких утвореннях вважають Д.Баранник, Б.Кулик, В.Німчук, О.Пономарів та ін. [13, 206; 4, 289; 9, 26; 14, 207; 1, 15]; цікаво, що і А.Грищенко в іншому місці теж характеризує його як окремий суфікс [2, 167]; складним суфіксом називають -шній автори «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л.Булаховського [8, 372]; а за спостереженнями Л.Гумецької, в актовій мові XIV-XV ст. щодо продуктивності на другому місці (після -н-) у прикметниках від прислівникових основ, «але на голосний, є суфікс -шн-ий (< -шьн-ий < *-ch-in)» [3, 128].

У сучасній українській літературній мові таких утворень небагато. В академічній граматиці як приклади з суфіксом -шн- наведено 12 відприслівникових прикметників [13, 206]; крім цього подається таке уточнення: «Зрідка ці суфікси виступають у прикметниках з дієслівними та іменниковими основами: *прий¹дешній, сі¹нешній*» [13, 206]. За «Словником афіксальних морфем української мови» слів із будовою *в¹ран/іш+н*ій* - 9 [7, 233], *ні/*

Словотвір, мотивація

ку¹ди/ш+н*ій - 6 і то¹ді/ш+н*ій - 9 [7, 410]. В «Інверсійному словнику української мови» слів із сполученням -шн'ій п'ятдесят [5, 438], а з -шній два: свя¹тешний [5, 402] і до¹лішний [5, 403]; до речі, Словник української мови перше слово подає з позначкою діал. [12, IX, 101], а друге взагалі відсутнє (є тільки до¹лішний [12, II, 359]).

У західнополіських говірках таких відприслівникових прикметників теж небагато, однак вони більш різноманітні щодо будови.

Як свідчить діалектний матеріал, не всяке звукосполучення -шн' - чи -ішн' - можна вважати суфіксом. Виділяємо такі групи утворень:

1. Похідні з суфіксом -н'ій (-н-ий):

а) л'іт'ус' 'вторік' > л'іт'ушн'ій 'вторішній' (Залізиця Любешів), л'ітошний (Тоболи Камінь-Каширськ), л'іт'ушний (Дз, 209), літюшний (ДСБ, 125), літюшны (Лев, 11), літушнэ (ЛАБ, I, к. 35); ко¹лис' > ко¹лишн'ій, ко¹лишн'і (Сильно Ківерц), пор. ко¹лисн'ій (Ворокомле Камінь-Каширськ), пор. інше утворення - ко¹лишишн'ій із суфіксом -ишн'-ій (Городок Маневець); кедис' 'колись' > к'едишн'ій (Камінь Пінського району Брестської області Республіки Білорусь), кедэшні (ДСБ, 119), пор. кедис'ний (Федори Столинського району Брестської області Республіки Білорусь), кэдысьный (Кл 77, 125); ден'ішн'і (Сильно і Городище Ківерц), данішні (Кл 83, 90), пор. дьньшньши < прасл. *дньсь [2, 177]; кінцевий твірної основи с' чергується з ш;

б) вто¹р'ішн'ій < вто¹р'ік, то¹ришн'ій (Клубочин Ківерц), пор. то¹р'ічн'і (Зарічне Заріченського району Рівненської області), то¹р'ічний (Зубильно Локач); пор. будову цього слова за словником-довідником «Морфемний аналіз» то/р'іш/н/ій [15, II, 285]; так¹р'ік 'вторік' > так¹р'ішн'ій (Підманево Шацьк), пор. так¹р'ічн'ій (Столинські Смолярі Любомль); попе¹реши (попе¹решина пилка 'пила, якою розрізають деревину впоперек') (Сильно Ківерц), пор. попе¹речни (Городище Ківерц); ч > ш внаслідок регресивної дисиміляції.

2. Похідні з суфіксом -шн(і)й (якщо твірний прислівник закінчується голосним): тута > ту¹ташн'і (Березовичі Володимир-Волинськ), зара > зарашн'ій (Смолярі Старовижів), зари - заришн'і (Сильно Ківерц), нику¹дишн'ій 'ні до чого не здатний' (Штунь Любомль); у багатьох говірках вживані до¹машн'і(й), то¹д'ішн'і(й), завтрашн'і(й), вчо¹рашн'і(й), позавчо¹рашн'і(й), посл'е¹завтрашн'і(й), с'о¹годн'ішн'і(й); І.Яценко так визначає будову останнього: сь/о¹го/дн/і/ш/н/ій [15, II, 272]; у говірці зафіксовані такі форми - с'одн'ішн'і і ц'одн'ішн'і (Сильно Ківерц); пор. єдине утворення, можливо, з цим суфіксом від твірного прислівника на приголосний: тутай > ту¹тайший (К, 242).

3. Утворення з суфіксом -ішн'-ій (якщо твірний прислівник закінчується приголосним або коли твірна основа усікається): рано > ран'ішн'ій (Клубочин Ківерц, Мельники Шацьк); поранок 'ранок до сходу сонця' > пора¹н'ішн'ій (Підманево Шацьк), пор. по¹ран'ічний (Пульмо Шацьк); о¹б'ід (в об'ід) > гоб'ід'ішн'і (Сильно Ківерц); пор. о¹бидн'ішн'і(й) (Городище Ківерц), о¹б'ідн'ішний (Жирчичі гміни Нурець воєводства Білосток Республіки Польща); останні два утворення, очевидно, відад'єктивні: о¹б'ідн'ій > о¹б'ідн'ішн'ій; полуден' 'опівдні' > пулуд¹н'ішн'ій (Романів Луцьк); веч'ір/вечир (у¹вечер'і) > ве¹чир'ішн'і(й); дав¹но > да¹ун'ішн'і(й),

дав'н'ішн'ій (ДСБ, 54). Певно, цього ж творення і ¹ден'ішн'ій (Сильно, Городище, Клубочин Ківерц). Ці прикметники вживаються переважно для позначення молока, видоєного в різну пору доби - вранці, вдень і ввечері.

4. Хоч західнопліський діалект виділяється серед інших багатьма окремими рисами, однак кожна говірка як скаладова частина цього говору має свою усталену мовну систему, особливо у фонетиці, що і призводить до існування різних аломорфів. Зауважимо, що не всі мовознавці в цьому випадку вживають термін аломорф, наприклад, польський мовознавець Я. Рігер вважає, що це все фонетичні варіанти відповідних суфіксів.

Аломорфи суфікса *-ішн'-ій*:

а) *-ішн'-ій*: ¹ран'ішн'ий (Романів Луцьк, Ставище гміни Чґремха воєводства Білосток Республіки Польща), ¹вра'н'ішн'ий (Ростань Шацьк);

б) *-ишн'-ій*: ¹ве'чирішн'ій (Положево Шацьк, Ворокомле Камінь-Каширськ), ¹теп'єришн'і (Залісся Шацьк), ¹л'ітишн'і 'такий, що народився влітку' (Хотешів Камінь-Каширськ), ¹ко'лишишн'ій (Городок Маневиць);

в) *-ишн'-ий*: ¹ранишн'ий (Ворокомле Камінь-Каширськ), ¹денишн'и (Липно Ківерц), ¹го'бидишн'ий (Бубнів Локач, Липно Ківерц), ¹доуту'варишн'ий 'про молоко, видоєне вдень' (Липно Ківерц);

г) *-ешн'-ій*: ¹ту'тешн'ій (Положево Шацьк; АУМ II, к. 108), ¹там'тешн'ій (Положево Шацьк); за словником-довідником І.Яценка «Морфемний аналіз», будова цих слів така: ¹ту'т/еш/н/ій [15, II, 293], ¹там'/теш/н/ій [15, II, 273];

г) *-ечн'-ій*: ¹ту'течн'ій (АУМ, II, к. 108);

д) *-ечн-и(й)*: ¹ту'течний (Сваринь Дрогичинського району Брестської області Республіки Білорусь), ¹тутэчны (ЛАБ, III, к. 245);

е) *-ошн'-ій*: ¹тутошн'ій (Залізниця Любешів);

є) *-ейш-и(й)* (внаслідок різних фонетичних змін): ¹ту'тейший (Топільно Рожищ; АУМ, II, к. 108), ¹тутэйшы (ЛАБ, III, к. 245).

Таким чином, діалектний матеріал свідчить про більш різноманітну будову відприслівникових прикметників з формантами *-шн'-ій* та *-ішн'-ій*. І якщо твердження «Наголос у них несталий. Продуктивність моделі обмежена» [13, 206] однаковою мірою стосується як літературної мови, так і говірок, то про послідовне збереження цими дериватами м'якого типу відмінювання [2, 177] стосується тільки літературної мови. Часто одне і те ж слово в різних західнополіських говірках може змінюватися то за зразком м'якої групи, то твердої (співвідношення в наших записах 2:1,7): ¹к'едишн'ій - ¹кедис'ний, ¹ран'ішн'ій - ¹ранишн'ий, ¹ден'ішн'і(й) та ін.

Умовні скорочення джерел.

АУМ – Атлас української мови. – Т. I-II. – К., 1984 – 1988.

Дз – Дзендзелівський Й. Традиційна лексика говірки села Залісся Кобринського району на Берестейщині // Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк, 1997. – С. 200-210.

ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск, 1989. – 294 с.

К – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62-267.

Кл 77 – Клімчук Ф.Д. З лексикі гаворкі вёскі Відзібор Столінскага раёна //

Народная лексика. – Мінск, 1977. – С. 120-129.

Кл 83 – Клімчук Ф.Д. Говоркі Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс. – Мінск, 1983. – 128 с.

ЛАБ – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. – Т. I-III. – Мінск, 1993. – 1996.

Лев – Леванцевіч А.В. З лексікі вёскі Здзітава Бярозаўскага раёна // Жывое народнае слова: Дыялекталагічны зборнік. – Мінск, 1992. – С. 10-14.

Назви населених пунктів Волинської області подаються повністю, назви районів скорочуються до назв районних центрів (Ківерц – Ківерцівський, Луцьк – Луцький, Рожищ – Рожищенський); інші населені пункти подаються з повною паспортизацією.

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К., 1982. – 208 с.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – 207 с.
3. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. – К., 1958. – 298 с.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. I. – К., 1965. – 423 с.
5. Інверсійний словник української мови. – К., 1985. – 811 с.
6. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182 с.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998. – 435 с.
8. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – Т. I. – К., 1951. – 519 с.
9. Німчук В.В. До питання про афіксальний словотвір // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 26-32.
10. Пазяк О.М., Кисіль Г.Г. Українська мова і культура мовлення. – К., 1995. – 239 с.
11. Синявський О. Норми української літературної мови. – Стейт Каледж, Па, 1967. – 363 с.
12. Словник української мови: В 11 тт. – К., 1970-1980.
13. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1969. – 583 с.
14. Сучасна українська мова: Підручник / Пономарів О.Д., Різун В.В., Шевченко Л.Ю. та ін. – К., 1991. – 312 с.
15. Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник: У 2 тт. – К., 1981.